

AVTORJI IN KNJIGE

Tone
Peršak

Pripoved kot pričevanje

Zapiski ob Kovačičevi pripovedi Prišleki

Tako, in zdaj je čas, da zašpilim ta špeh, ki sem ga pisal dobro leto dni, nekaj iz veselja, nekaj tudi za krompir in zelje . . . Ker ni roman, ne morem na junaku žal ničesar spremeniti. Moje edino opravičilo, da sem pripovedoval o sebi, je, da sem se kvazi podvojil in govoril tako o nekom drugem. To dodajam v opravičilo. Ne vem pa, če ni hlinjeno. Po drugi strani pa je spet res, da je vsak primer, tudi moj, zanimiv.»

Lojze Kovačič: Prišleki . . . 3, str. 391

O Kovačičevi pripovedi, ki je izšla pri Slovenski matici leta 1984 (I. knjiga oz. 1. in 2. del) in leta 1985 (II. knjiga oziroma 3. del), je bilo napisanih že nič koliko tehtnih kritik in esejev, ki so vsekakor dokazali nesporne kvalitete tega dela, obenem pa že dodobra razčlenili tudi ustroj in opredelili žanrske in slogovne značilnosti te nedvomno epohalne knjige. Vsem tem ocenam in razpravam je pravzaprav že težko še kaj bistvenega dodati. Zdi pa se, in to je vseeno treba poudariti: da to delo najbolje dokazuje, da v slovenski literaturi kljub pavšalnim ocenam celotne slovenske književnosti kot malo vredne in za svet nezanimive in za nameček še mazohistično paranoidne, kakršne smo lahko prebirali v zadnjem času, vsekakor nastajajo tudi dela, ki jih je mogoče oceniti kot izjemne dosežke in bi nedvomno pritegnila pozornost evropskega občinstva in kritike, če bi jih znali plasirati na evropsko knjižno tržišče. Te trditve seveda ne morem podkrepiti z materialnimi dokazi, vsaj dotlej ne, dokler delo te vrste uspeha ne doživi. Prepričan pa sem, da so Prišleki kot naravnost fascinantno pričevanje o času, ki najbrž pomeni vrh in hkrati kolaps evropske novoveške civilizacije, nadvse zanimivi za slehernega evropskega bralca; enako zanimivi kot dela Malrauxa, Bölla, Güntherja Grassa, Canettija, Singerja ali Samuela Becketta.

o

Vsekakor pa Kovačičeva pripoved ni zanimiva in vznemirljiva zgolj zavoljo vsebine in prepričljivosti opisa, temveč tudi z žanrskega in tehnopotskega vidika. Čeprav so bile te značilnosti dela, kot rečeno, že temeljito obravnavane, je morda le treba to in ono ponovno omeniti. Za izhodišče naj mi pri tem služijo že navedene vrstice iz Kovačičeve pripovedi, kjer avtor priznava, da je pisal delo »nekaj iz veselja, nekaj tudi za krompir in zelje . . .« Tak stavek je seveda mogoče razumeti tudi kot samoironično priznanje, da je za avtorja vendarle pomemben tudi honorar, vendar pa po

vseh nešteti stranih, kjer popisuje stradež in gladež, ki ju je prestajal kot otrok in mladenič, »krompir in zelje« ne učinkujeta več samo kot sramežljiva šala na svoj račun, temveč prej kot opozorilo, da se avtorjev položaj v svetu in družbi v bistvenih določilih ni spremenil. Med ta bistvena določila pa vsekakor sodita tudi dva osnovna motiva pripovedi: eksistenčna in eksistencialna negotovost oziroma ogroženost in samoutemeljevanje lastne eksistence in človeškosti (svoje vrednosti) skozi pisanje v svetu, v katerem posameznik več sploh nič ne šteje, čeprav naj bi bil človek v tem svetu najvišja vrednota. Toda to je namig, ki izreka določeno stališče o literaturi in pisanju literature na neki drugi ravni. Zame je v tem trenutku pomembnejši naslednji stavek: »Ker ni roman, ne morem na junaku žal ničesar spremeniti.« Tudi to izjavo, zapisano znotraj pripovedi, bi bilo seveda mogoče razumeti različno, morda celo kot nekakšno literarno različico brechtovskega »Verfremdungseffekta«. Glede na to, kar sem po 477 straneh 1. in 2. dela in po 391 straneh 3. dela Prišlekov že domislil in skusil, pa razumem navedeni stavek popolnoma dobesedno kot avtorjevo izjavo, da ni želel pisati romana, da junak njegove pripovedi nikakor ni romaneskni junak, in da tudi ne želi, da bi njegovega junaka kdorkoli obravnaval kot junaka romana. Zanimivo pa je, da v naslednjem stavku Kovačič uporabi pojem »kvazi«, ki je, kot vemo, eden temeljnih pojmov fenomenološke (Ingardnove) teorije književnosti. Kot da je nalašč zapisal prav to besedo v stavku: »Moje edino opravičilo, da sem pripovedoval o sebi, je, da sem se kvazi podvojil in govoril tako o nekem drugem.« Ta podvojitve samega sebe skozi spomin je potemtakem edino, kar je v Kovačičevem delu »kvazi«. Stvarnost njegove pripovedi pa po njegovem mnenju očitno nikakor ni »kvazirealnost«, zato njegovo delo ni roman in junak Prišlekov ni romaneskni junak: ne tradicionalni, kot so ga opredelili Lukacs, Goldmann in pri nas Pirjevec, in ne moderni, kakršnega opisujejo npr. avtorji novega romana. Res je sicer, da v začetku pripovedi junak (Bubi, Lojze) prihaja v svet dogajanja pripovedi in da je vsaj po tem prihodu podoben značilnim junakom tradicionalnega romana (Lucièn de Rubempré, Rastignac, Julien Sorel in tudi Lovro Kvas v Desetem bratu), vendar ne prihaja v ta svet po svoji in ne z željo ali hotenjem, da bi v njem karkoli spremenil ali dosegel. Nasprotno. Vse njegovo prizadevanje dobiva od časa do časa podobo resnično srditega boja na življenje in smrt ter je utemeljeno samo s težnjo po tem, da bi preživel in se vendarle kakorkoli že in za kakršnokoli ceno vključil v tak svet, kakršen je. Pripoved zajame čas desetih let in v tem času zraste Bubi iz dečka v fanta, ki odhaja v vojsko, iz desetletnika v dvajsetletnika, ki je že nekaj izoblikovan in zrel človek. Torej bi nemara lahko označili delo kot »Bildungsroman«. Zoper to oznako pa govori poleg avtorjeve kategorične izjave, da ne gre za roman, tudi dejstvo, da je vprašanje vzgoje v delu precej v ozadju, in da značaj (osebnost) junaka, kakršen je izoblikovan ob koncu pripovedi, ni zastavljen in vzpostavljen v delu ne kot eksplicitni in ne kot implicitni cilj. V Prišlekih preprosto ne gre za vprašanje vzgoje in oblikovanje ali samooblikovanje značaja; niti toliko ne kot v Rožančevi Ljubezni. Zdi se, da je treba uvrstiti Kovačičevo pripoved v neko prvotnejšo in izvirnejšo vrsto književnosti, v eno tistih, iz katerih se je literatura v sodobnem pomenu besede izoblikovala. Morda se bo na prvi pogled zdelo prenapeto, če bom zgolj v ilustracijo k svoji hipotezi omenil zvrsti in oblike, kot so mit, legenda (v prvotnem pomenu besede), žitje, evangelij . . . Prišleki so pričevanje o resničnih dogodkih in resničnih ljudeh

(s pravimi ali le malo /razpoznavno/ spremenjenimi imeni), zato so tudi pričevanje o prelomnem času, ko se je najbrž sleherni posameznik dokončno ovedel, da njegova individualna eksistenca ne pomeni več niti najmanjše vrednosti. Posameznik je bil vreden ali nevreden zgolj še po tem, za katero ideologijo oziroma stran (čredo) se je opredelil. Ko pa se je opredelil, je seveda funkcioniral zgolj še kot člen množice, kot številka.

Merila, s katerimi se navadno lotevamo literarnih del, ravno zato ob Prišlekih v bistvu ne zadoščajo. Kajti bolj kot ob kateremkoli romanu je ob Prišlekih jasno, da forme, ne zunanje ne notranje, ne opredeljujejo zakonitosti žanra ali zvrsti, temveč predvsem potek dogodkov oziroma logika spominjanja. Seveda pa to ne pomeni, da je to spominjanje popolnoma spontano in da je pripoved zgolj nekakšno avtomatsko zapisovanje, kako so tekli spomini, asociacije in primisli. Pripoved je namreč, še zlasti v 1. in 2. delu, izrazito disciplinirana, lahko bi rekli linearna ali najbolj prvobitno epska. V Prišlekih je zelo malo časovnih preskokov ali vsaj »pogledov naprej« (nekaj več v drugi polovici 3. dela); mislim seveda na tiste »pogleda naprej«, ki zadevajo kasnejše dogodke in zgodbe pripovedi, medtem ko je več zelo kratkih primisli, oznak in duhovitih primerjav s sedanjim časom (s časom pisanja). Tako se je avtor prav v tej pripovedi, ki bi sicer to bolje prenesla kot kak običajen sodoben roman, odrekol olimpski drži vsevednega demiurga, ki ve, kaj je bilo in kaj bo, sledil dogodkom in lastnemu doživljanju dogodkov v skladu s potekom dogajanja, to pa je delu v veliko korist. Tako je ohranil dokumentarnost pripovedi tako rekoč nedotaknjeno, kot da se ne vmešava v zgodbo in le minimalno oblikuje gradivo, ne da bi posegal vanj. To je bilo za prepričljivost pričevanja izjemno pomembno in koristno. Seveda pa to ne pomeni, da Prišlekov ne smemo brati kot literaturo. Če odmislimo vse druge literarne konstituante tega dela, je treba omeniti vsaj jezik; ta je seveda izrazito drugačen, kot bi bil jezik zgodovinarja, ki bi obravnaval isto obdobje. Jezik že sam po sebi pomeni stališče v odnosu do sveta in preteklosti, to stališče pa se najbolj izraža v izboru kvalifikativov: zgodovinar uporablja tiste, ki opisujejo in merijo (vrednost, število, intenzivnost), pesnik one, ki izpričujejo čustveni in miselni odziv na pojave in dogodke. Zgodovinarja zanimajo v dogodkih udeležene skupine, pesnika posamezniki z njihovimi osebnimi in zasebnimi motivi itd. V obeh primerih pa lahko nastane enako veljaven ali neveljaven posnetek minule resničnosti, razlika je samo v zornem kotu. O tem, koliko je ta ali oni posnetek verodostojen, namreč ne odloča zorni kot, temveč avtorjeva zavezanost resnici in njegova sposobnost introspekcije in interpretacije. Praksa pa kaže, vsaj pri nas, da ima pisatelj pravzaprav določene prednosti: zgodovinarju še vedno niso dostopni vsi dokumenti in stvarni podatki, medtem ko književniku ne more nihče preprečevati dostopa do lastnih spominov, razen avtocenzure. In v zvezi s tem je Kovačiču, kot vse kaže, treba priznati, da se je avtocenzuri docela odrekol, tako v zvezi s tistimi spomini, ki zadevajo njegova zasebna doživetja (ljubezenska, spolna, eksistenčna, družinska itd.) kot tudi v zvezi z onimi, ki zadevajo njegovo udeležbo v družbenem življenju (občutek socialne manjvrednosti, mladostna želja, da bi se pridružil domobrancem, dojemanje in razglabljanje metod nove oblasti po vojni itd.). Naravnost neverjetno pa je, kako natančen in zanesljiv spomin ima. Ne gre samo za opise ljudi in predmetov ali pokrajin, ki jim je v slovenski književnosti skoraj najti enako nazorne, temveč tudi za popise svojih nekdanjih misli in notranjih stanj ter občutij. V zvezi s tem pa je treba poudariti še to,

da je Kovačiču zelo dobro uspelo brez kakršnihkoli zunanjih opozoril, pač pa zgolj z dogodki in svojimi – nekdanjimi – miselnimi in čustvenimi odzivi na dogodke, popisati tudi svoj razvoj od desetletnega dečka do dvajsetletnega rekruta. To je docela jasno in razvidno, ne da bi bil avtor enkrat samkrat opozoril na to, kako so se mu iz leta v leto širili duhovni horizonti in kako se je tudi čustveno razvijal. Če je v prvem delu dogajanje na videz še povsem enoplastno in nerazvidno in so zato posamezni dogodki za dečka, ki povrh vsega še ne razume jezika okolja, v katerem živi, presenetljivi, čudežni ali grozljivi in nerazumljivi, postaja v drugem delu že bolj slojevito, hkrati pa tudi v večji meri razložljivo. Še bolj velja to za tretji del pripovedi, kjer prav zavoljo tega že začjenja tudi razpadati poprejšnja linearnost pripovedi. Avtor sledi najprej eni ravni dogajanja in svojega doživljanja sveta in se nato vrne v isti čas, da bi popisal še drugo raven svojega življenja v tem času. Tako se na primer zvrstijo pripovedi o vsakodnevnem iskanju prenočišča, o ljubezenskem razmerju z več kot dvajset let starejšo aktivistko Tanjo in o odnosih s sočlani redakcije, v kateri je tačas delal. Tretji del popisuje čas, ko je avtor kot mlad pisatelj in novinar zelo intenzivno razmišljal tudi o vzgibih, posameznih in skupinskih, ki vplivajo na potek zgodovine. Prav za ta del je značilno, da pripoved bolj pogosto prekinjajo posegi iz časa pisanja in posredne ter neposredne primerjave tega in onega časa. Po vsem tem najbrž lahko rečemo, da Prišleki niso zanimivi samo za bralca, ki ga zanima zgodovina, temveč tudi za tistega, ki ljubi psihološko branje ali branje kronik ali celo škandaloznih kronik itd. In prav v tej vseobsežnosti oziroma v tem, da vključuje v pripoved vse ravni junakovega (svojega) življenja, je tudi neka posebnost Kovačičevega dela. Prišleki niso pisani z določenega vidika, ne s političnega ne s psihološkega in ne z antropološkega ali filozofskega, kot je to navadno za roman, ki si največkrat vendarle izbere stališče in vidik, s katerega popisuje svet. Avtorju Prišlekov pa je uspelo, kot anonimnim avtorjem prvobitnih mitov ali kot evangelistom, spregovoriti o vsem hkrati: o usodi posameznika, ki se bori za preživetje, o kataklizmi civilizacije, ki je že preživela svoj kulturni zenit in ponovno zašla v fazo barbarstva (filozofije so se izrodile v ideologije, vojne v genocide itd.), in o prizadevanju naroda, ki ogrožen od zunaj in od znotraj, tako rekoč nagonsko ubira poti in drže, ki mu zagotavljajo vsaj to, da bo preživel. Po tej plati Prišleki na neki način presegajo literarnost (fikcionalnost, osredotočenost na določen segment stvarnosti ali življenja), čeprav bi privrženci umetnosti kot umetnosti (npr. tudi postmodernisti) nemara rekli, da ne dosegajo ravni, ki literaturi zagotavlja literarnost. Res pa je, če se na primer spomnimo Barthesove razprave Užitek v besedilu in njegovih zahtev, da mora resnična literarna umetnina vendarle zadovoljiti tudi pričakovanje estetskih hedonistov in ne le pričakovanja ljubiteljev velikih idej ali ljubiteljev formalističnih ekshibicij, potem moramo ponovno ugotoviti tudi to, da Prišleki izpolnjujejo vsa naša pričakovanja.

o

Prišleki izjemno poglobljeno dopolnjujejo naše vedenje o prelomnem času, v katerem se je oblikovala resničnost, ki jo še vedno živimo. Ko izrekam to sodbo, ne mislim le na leta okupacije in NOB, čeprav tudi v zvezi s tem časom Kovačič odpira zanimive vidike, ki pa so jih že nakazali še nekateri avtorji, v prvi vrsti Rožanc z Ljubeznijo. Mislim predvsem na 3. del, v njem opisuje Kovačič čas od konca vojne, od 9. maja 1945, pa do

odhoda v vojsko, jeseni leta 1948. V tem delu nas avtor tudi z občasnimi »vdori« sedanjosti pisanja v preteklost dogajanja opozarja, da so začetki in korenine današnje vsestranske družbene krize v marsičem že v prvih letih po zmagi in osvoboditvi. Nova oblast se je po vojni tudi iz deloma razumljivih razlogov rada odločala za politiko trde roke. To pa je nujno povzročilo in izzvalo nezaupanje vanjo pri delu prebivalstva (primer siljenja v zadrage). Vero in resnično pripadnost ljudstva, ki bi si ju bilo leta 1945 najbrž mogoče zagotoviti tako rekoč pri vseh ljudeh, sta v mnogih primerih zamenjala strah in pokornost. O strahu pa je vsaj do določene mere mogoče govoriti tudi na strani oblasti, le da je ta stran imela v zakupu moč (vojska, policija), ki jo je seveda uporabljala. Na »obeh straneh« pa se je zavoljo tega paranoično razpoloženje samo še stopnjevalo. Zelo naglo se je oblikoval sloj oblastnikov, ki so imeli vse pravice in možnosti, ne glede na njihove resnične sposobnosti, samo zavoljo nemalokrat samo verbalne pripadnosti vladajoči ideologiji. Vse to posredno opisuje v Prišlekih Kovačič, opozarja pa tudi na nekatere vzroke za takšno stanje. Tako tudi na strah novih oblastnikov, da se jim utegne oblast izmuzniti iz rok ali da jim jo bo nekdo od zunaj ali od znotraj vzel. Zato so v ljudeh, ki jim niso glasno zagotavljali svoje pripadnosti, radi videli vsaj možne nasprotnike, tako imenovane notranje sovražnike. Vse to je seveda celo nekoliko razumljivo. Če upoštevamo približne številke o po vojni pobitih domobrancih in prištevamo še ocene, koliko ljudi je ob koncu vojne emigriralo, je seveda treba priznati, da strah ni bil docela neupravičen. Po drugi strani pa je vendarle treba upoštevati – in na to opozarjajo tudi Prišleki, da je velika večina pripadnikov naroda ostala v bistvu politično neopredeljena in je gojila eno samo željo in en sam cilj: preživeti!

Vse to opisuje v Prišlekih Kovačič, vendar ne na splošno in teoretično, temveč skozi zapis svoje skušnje, ne z željo po obračunu ali maščevanju, marveč z – še vedno – nekakšnim začudenjem, kaj vse zmore človek. Da mu ne gre za obtoževanje ali maščevanje, priča dejstvo, da je rad opazil in v knjigi opisal tudi tiste oblastnike, ki so vendarle pokazali nekaj sočutja . . . Kljub hipnemu pomisleku, bom vendarle obdržal besedo sočutje, kajti junak je iskal tudi to čustvo v ljudeh. Kovačič se ne poskuša prikazati v Prišlekih kot junak, ki kljubuje sili, temveč se ves čas popisuje kot človek, ki je ponižan do skrajnosti in ki v svojem boju za preživetje ne izbira sredstev. Če zaleže prošnja, prosi, berači, požre tudi psokvo ali brco . . . Gre za realizem višje vrste, ki se je že zdavnaj odpovedal vsem lepo zvenečim epitetom, ki jih radi pridevamo besedi človek . . .

Z zgolj literarnega vidika pa bi se bilo treba, kot rečeno, posebej posvetiti mojstrstvu opisa. Še bolj kot na opise predmetov, ki so v slovenski prozi našli največjega mojstra opisa svoje stvarskosti v Rudiju Šeligu, mislim tu na Kovačičeve opise ljudi. Pri teh opisih prihaja na dan resnica o odtujenosti človeka, ki zavrže svojo (p)osebno in zasebno in se po lastni volji ali iz strahu spremeni v orodje tuje misli ali ideologije. Na drugi strani pa so opisi tistih ljudi, ki ravno tako ne živijo več v skladu sami s seboj, ker je vse njihovo prizadevanje usmerjeno samo še v iskanje možnosti za preživetje. Kovačič, že spet brez načelnih izjav, temveč samo z opisi obrazov, teles in početja ljudi nazorno kaže, kako tovrstno razosebljenje spremeni celo človekovo telo in njegovo čutenje samega sebe in čutenje drugih ljudi. V tem pogledu so izjemno učinkoviti zlasti njegovi opisi žensk (matere, sestre Clairi, Tanje Posinek, Marice itd.).

Značilno za njegovo opisovanje obdobja, v katerem tako radi opažamo tragičnost ljudstev in družbenih razredov, posameznika pa dojemamo zgolj kot nujni in brezimni člen vsega tega, pa je, da ga zanima v prvi vrsti posameznik. Posameznik, Slovenec ali Nemec, Srb ali Italijan, je lahko dober ali slab, priljuden ali odljuden, medtem ko množica, razjarjena od te ali one ideologije, laži ali resnice, vedno funkcionira kot nekaj razčlovečenega in mehničnega. S tega vidika je gotovo antologijski njegov opis množice, ki počasi razpada v posameznike ob napadu na sedež škofije v Ljubljani, ki ga je sprovcirala nova oblast. Tu je pokazal, kako se monolitna množica razosebljenih človeških atomov počasi začne drobiti, brž ko začne v posamezniku delovati lastna pamet. Žal pa mi še vedno živimo v času množic, ki so manipulirane in razosebljene takó ali drugače na eni strani z lažno mano ideoloških vizij, na drugi strani z mano množičnih medijev, mode ali potrošniških manij. Kovačičevi Prišleki so vendarle epopeja ali mit o samoohranitvi posameznika, o prizadevanju za obstanek in preživetje (p)osebnosti. Avtor junak je to možnost našel v pisateljstvu, se pravi v ustvarjalnem delu, ki terja (p)oseben odnos do stvarnosti. Tako je v kataklizmah časa uspel ohraniti svojo integralnost in identiteto, ne da bi bil obenem izgubil sposobnost dojemati in razumevati resničnost okrog sebe. To je navsezadnje celo neke vrste nauk Prišlekov. Če smo jih že primerjali z evangeliji, z žitji in legendami, najbrž lahko uporabimo tudi besedo nauk, čeprav seveda s tem nikakor ne mislim na nauke v moralnem, idejnem ali kakšnem podobnem pomenu besede.